

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 1-12

ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ՃԺԸ. ՏԱՐԻ 2004

ԵՒՍԵԲԻՈՍ ԵՄԵՍԱՑՈՒ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻԻՆՆԵՐԻ
ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՆՆԵՐԸ

Լաւրենտի Յովհաննիստաւ

Եւսեբիոս Եմեսացին ծնունդ է Դ. դարի սկզբներին՝ Եդեսիայում, որտեղ նախնական կրթութիւն ստանալուց յետոյ մեկնում է Պաղեստին, աշակերտում մեծ համբաւ ունեցող Եւսեբիոս Կեսարացուն: 330-ական թուականներին անցնում է Անտիոք՝ կատարելագործելու իր ուսումը: Մահացել է 359 թ.՝ թողնելով գրական հարուստ ժառանգութիւն, որի մի մասը հայերէն է թարգմանուել Ե. դարում: Երկար ժամանակ նրա շատ գրուածքներ վերագրուել են այլ հեղինակների (Եւսեբիոս Անտիոքացի, Սեբերիանոս Գաբաղացի, Կիւրեղ Ալեքսանդրացի եւ այլք): Ոմանք էլ արտայայտել են այն կարծիքը, թէ քանի որ Եմեսացին արիոսական դործունէութիւն էր ծաւալել, ապա հայերը չէին կարող թարգմանել նրա գործերը, որոնցում այս կամ այն կերպ քարոզուում էր արիոսական վարդապետութիւնը: Այդ առումով Գ. Զարբհանալեանը գրում է. «Եմեսացու գրածներէն հայերէն մատենագրութեան մէջ չենք հանդիպած եւ չենք կարծեր, որ մեր նախնիք անոնց թարգմանութեամբ զբաղած ըլլան, հակառակորդք իրեն վարդապետական կար-

ծեաց» (Զարբհանալեան, 1889, 680): Սա, ինչպէս կը տեսնենք, ճիշտ տեսակէտ չէ: Տակաւին 1921 թ. «Հանդէս ամսօրեայում» Հ. Ն. Ակինեանը հրատարակեց Եմեսացու ճառերից մէկը, որը ոսկեադարեան թարգմանութիւն է: Այժմ հրատարակի վրայ են հեղինակի երկու ծաւալուն գործեր՝ ձառերը եւ Մեկնութիւնը, որոնք քննական մեծարժէք բնագրեր են:

1. ՄԵԿՆՈՒԹԻՆԸ՛

Այս գործի հեղինակի հարցում դարձեալ տարակարծութիւն կար: Ոմանք Կիւրեղ Երուսաղեմացուն էին վերագրում այն, իսկ 1923 թ. «Բազմավէպում» Վահան վրդ. Յովհաննիսեանը, նկատելով մի շարք ընդհանրութիւններ Եգնիկի «Եղծ Աղանդոցի» եւ նշուած գործի միջեւ, ենթադրում է, որ «Արարածոց մեկնութիւնը» ոչ թէ թարգմանութիւն է, այլ «նոյն ինքն Եգնիկի մատներու ծնունդ»: Հետագայում դարձեալ («Բազմավէպ», 1924) բանասէրը փոխում է իր կարծիքը եւ Մեկնութեան հեղինակ է համարում Եւսեբիոս Եմեսացուն: Սա արդէն ապացուցուում է անհերքելի փաստերով, Եմեսացու

եւ Երուսաղեմացու գործերի տարբեր թարգմանութիւններէ մարնակրկիտ համադրմամբ, բանասիրութեան ձեռք բերած նուաճումներով:

Այս գործը Աստուածաշնչի լաւագոյն եւ իր տեսակի մէջ ուրոյն մեկնութիւն է, ոչ թէ ամբողջական, այլ տարբեր հատուածներէ ընտրովի մեկնութիւն:

Գրքում ներառուած են Մեկնութիւն Արարածոց, Մեկնութիւն Ելից, Մեկնութիւն Ղեւտացոց, Մեկնութիւն Թուոց, Մեկնութիւն Բ. Օրինաց, Մեկնութիւն Յետուայ որդւոյ Նաւեայ, Մեկնութիւն Դատաւորաց, Մեկնութիւն Թագաւորութեանց գլուխները:

Հայերէն թարգմանուել է Ե. դարի առաջին կէսին. այսինքն՝ դասական կամ ոսկեդարեան կոչուած գրաբարն է՝ զերծ օտարաբանութիւնից, կանոնարկուած քերականութեամբ ու բառապաշարով: «Մեկնութեան» հրատարակութեան ներածութեան մէջ նշուած են լեզուական որոշ անկանոնութիւններ՝ երբեմն փորձելով վեր հանել դրանց պատճառները: Այսպէս, գրեալ է կրաւորական բայը երբեմն օգտագործուած է հայցական հոլովով դրուած բառի հետ. «Գրեալ է զայս յԵլս» (150): «Զայս, ասէ, գրեալ է ի գրին, զոր գտաւ» (151): Նաեւ՝ 68-69, 110, 152:

Սրա պատճառը հրատարակչի կարծիքով. «Կրնայ բացատրուիլ, եթէ գրեալ է բայը անբարձրական անատենք եւ անոր տէրը (ենթական) համարուի Հոգին Սուրբ կամ սրբազան հեղինակը, ինչպէս սովոր են ենթադրել Ս. Հայրերը Ս. Գրքի մեկնութեան մէջ» (էջ ԻԵ): Երբեմն էլ գտանւեմ բայի ներգործական կատարելի իմաստով կիրառուած է կրաւորական ձեւը՝ զոր գտաւ: Այս տիպի օրինակները հատուկեմտ են: Յամենայն դէպս, իրաւացիօրէն հրատարակչին

րակիչները չեն ուղղել, եւ նման կարգի օրինակներ եթէ գտնուեն այլ հեղինակների մօտ, ապա անհրաժեշտ կը լինի որոշ օրինակները նկատել:

Ի՞նչ առանձնատկութիւններ են ի յայտ գալիս այս երկում.

Ա) ԲԱՌԱՊԱՇԱՐ

Մեկնութիւնը թէեւ բաւական ծաւալուն է, բայց նոր բառերի քանակով զգալիօրէն զիջում է թարգմանական շատ գործերի: Մեր հաշուումներով մօտ երեք տասնեակ բառեր առաջին գրաւոր գործածութիւնը ստացել են այս գործում. (ՆՀԲ-ն յղում է Կիւրեղ Ալեքսանդրացուն, քանի որ, ինչպէս նշել ենք, Եմեսացու երկերի մի մասը վերագրուած էր Կիւրեղին): Ահա այդ բառերը. Ամբնտ, անագանավար «ուշ ցանած», (վկայել է նաեւ Եփրեմ Ասորին), աչագար, բաղանտ «ծեծի գործիք», բեթ «հեղուկի չափ», բիտ «հաւի ոտքի հետեւի մասը», դարառիկ, եռացական, եթանորոյրոյթիւն, թեկուէ, լակեմ, լիճ «աղեղի մաս», կրկնած, հայթայթամտել «հայթայթել», հաշմոտք, ձերբացի, ձուարդ «ձուածեղ», միապտուղ, մոլեգնուցք, մոնչական, չաշմակեմ, անտաթափ, անյարսանութիւն, շալակամատ, ոփելէթի «պարսաւոր», չգագան, վերագնացք, քերեթին «աղեղնաւոր»: Բերենք մի քանի բնագրային օրինակներ. «Յաճախ եւ ցորեան չհարան, քանզի անագանավար էին» (117): Բառի երկրորդ բաղադրիչը՝ վարել այստեղ նշանակում է «ցանել» որ գրաբարում նուազ յաճախական է, իսկ արգի որոշ բարբառներ այդ իմաստը պահել են: «Կարիճն՝ գործի ինչ տանջանաց է, նուրբ եւ երկայն, իբրեւ զբաղանտ, զոր հայերէն քուքան ասեն» (209): «Բեթն չափ իմն է մգելոյ» (209): Վերջին երկու օրինակները ուշագրաւ են ոչ միայն ընդգծուած բառերի առաջին կիրառութեամբ,

այլեւ այդ բառերի բառարանային առաջին բացատրութեամբ: Իսկ նման օրինակներ այս գրքում բազմաթիւ են:

Ներքոյիշեալ բառերը գրաբարի բառարաններում աւանդուած չեն.

ԱՆՁՐԵԻԱԿԻՐ - «Այլ մեք զծիածանն գիտեմք, զի յանձրեւաց ցածնուլ լինի, յորժամ արեգակն զճառագայթս ընդդէմ անձրեւակիր ամպոցն արկանիցէ» (49): ՆՀԲ-ն այս օրինակը բերում է անձրեւակ բառայօդուածի տակ (որը դարձեալ միակ վկայութիւնն է՝ փակագծում աւելացնելով «եթէ չիցէ գրեալ անձրեւակիր»): Մեր կարծիքով անձրեւակիրը իմաստով հարիր է բնագրին, եւ պէտք է գրաբարի բառարաններում արձանագրել այդ հայակագամ, զեղեցիկ բառը:

ԲԱՂՂԱ - «Զոր այլուր Գիրք Զորբայ կոչեն եւ ասորին ծաար եւ երբեմն բաաղա, այսինքն է ընկղմիչ» (263): Ընդգծուած բառերը նոյնպէս բառարաններում վկայուած չեն:

ԵՐԳԱԶ - «Բայց երգազն անաւթ ինչ է հիւսկեն, որ այնպէս կոչէր յայլադգեաց» (164): Ծանօթագրուած է, որ ՆՀԲ-ն այս բառը չունի, իսկ Եմեսացին կիրառել է երկու անգամ: Աստուածաշնչում գործածուած երգաբարգոր: Եմեսացին Աստուածաշնչի «եւ Դաւիթ, ասէ, յարեաւ յարգորբայն» (Ա. Թագ. ի 41) մեկնում է այսպէս. «կամ ի թիոյ ինչ, որոյ անունն այնպէս էր եւ ոչ թարգմանեցին, կամ ի դարափորէ, ուր թաքուցեալն էր» (164):

ԷԱՄԻՆ - «Ասորին փոխանակ էամինն ասելոյ՝ ջուր ասէ, իսկ յեբրայեցին՝ բնաւին իսկ էամինն ջուր նշանակէ» (85):

ՄԱՂ ՄԱՂ - «Հաց կսկուծ, որ նկանն կոչի եւ լինէր այսպէս. սալ ջեռուցանէին, յորոյ վերայ զճարպն թացեալ՝ անաստառ անդ դնէին եւ ապա

մաղ մաղ ի վերայ արկանէին» (182): Կարելի է թարգմանել «կամաց-կամաց, դանդաղ»: Բառն այս իմաստով հանդիպում է Ղարաբաղի բարբառում, ծագում է թերեւս հ. ե. mel- արմատից, որից՝ մեղմ, մալեմ:

ՍՈՎՐ - «Ցուլ ասիցէ եբրայեցերէն սովր, զոր եւ պարիսպ մարթի իմանալ. զի սովրն որ է ցուլ եւ սորն՝ որ պարիսպ նովին նշանագրովք գրին» (92):

ՌԱՄ ԷԲԱՆ - «Բայց եւ ՌԱՄԷԲԱՆ ասի անփուտ փայտ, զոր եբրայեցին ընտիր ասէ եւ ասորին՝ անփուտ» (45):

Այս կարգի բառերը (բացառութեամբ անձրեւակի, մաղ մաղ-ի) օտար բառ-հասկացութիւններ են, այդ պատճառով էլ թերեւս բառարանները չեն զետեղել (թեեւ այս սկզբունքը միշտ չէ, որ բառարանագիրները պահպանում են):

Բառածանցման առանձնատկութիւններից կարելի է նշել չ-ածանցի յաճախականութիւնը: Այս կազմութիւնը ուսումնասիրողները աւելի բնորոշ են համարում ժողովրդախօսակցական լեզուին: Առաւել յաճախական են բայերի ժխտման դէպքում՝ յատկապէս անցեալ անկատարի դէպքում երեւոյթը նոյնպէս նկատելի է: Ներկայ ժամանակ. չերեւի (103), չունի (133, 140, 147), չհասանեն (179), չերկնչիմք (229), չասէ (223), չմտաբերէ (222): Անցեալ անկատար. չգիտէր (28), չգիտէին (29), չերեւէին (30), չհաւատայր (34), չանիծանէր (40), չմարթէր (213), չուտէին (45), չէր (79, 173), չելանէր (150), չիշխէր (213): Անցեալ կատարեալ. չասացաւ (37), չընտրեաց (44), չլուաւ (50), չետ (65, 170), չխնդրեաց (171), չասաց (173), չգրօսաւ (212), չյարոյց (212): Առաջին ապառնի. չուտիցեմք (30), չիցես (103), չիցէ (171): Դերբայների հետ.

541-2005

չգնալոյ (150), չլինելոյ (49), չապաշխարելովն (39): **Չ+դոյական կազմութիւններինց առկայ է միայն չգազան բառը.** «Իսկ զազանք զազգերաց ոտսն պորտիւն ամփոփեն իբրեւ չգազանս... եւ արդ զգազանսն եւ զչգազանս այսպէս ճանաչեմք» (127): **Ժողովրդախօսակցական կնիք ունեն նաեւ երէն ածանցով կազմութիւնները,** որպէս. այս կամ այն լեզուի անուանում. «Հրէերէն միտք են, որպէս ի տաճարին միայն կարծէին» (160): «... նուրբ եւ երկայն, իբրեւ զբաղանտն, զոր հայերէն քուքսն ասեն» (209):

Օտարաբանութիւններ այս գրքում բաւական քիչ են: Որպէս յունարէն ձեւեր գործառուում են փոխառութիւններ, պոետիկոս բառերը, մանաւանդ, երբ խօսքը վերաբերում է յունական իրականութեանը. «Եւ արդ եթէ ի յունաց հեթանոս ոք իցէ, որ պուետիկոսացն անսայցէ... իսկ եթէ փոխառութիւն իցէ...» (12): Մի շարք անձնանուններ հարազատ են պահել ասորերէն հնչիւնակազմը. «Իսկ թագաւորութեան առաջինն զՕմուելէ եւ զՕաւուղէ եւ զԴաւթայ...» (157): «Վայրապար ասեն զի եւ Յեշուայ, որդւոյ Նաւեայ» (100): «Զիարդ զՅէուայ, զոր աւծն Եղիշա եւ նա առ զՎրէժ» (211): «Եւ ասէ Եղիշա ցԳեեզի» (212):

Բ) ՄԵՎՆՈՂԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մեկնողական գրականութիւնը արժեւորում է հիմնականում պատմական, բանասիրական հայեցակէտերինց: Բայց անժխտելի է նաեւ այդօրինակ գրականութեան դերը կապուած լեզուական զանազան խնդիրների հետ: Այս առումով քննութեան առարկայ սկզբնաղբերը բաւական ուշագրաւ է: Բազմաթիւ հատուածներում մեկնում-բացատրում են երբայերէն բառեր ու ոճեր՝ փաստօրէն

կատարելով առաջին բացատրական բառարանի դերը: Յաճախ Եմեսացին, քննելով Աստուածաշնչի այս կամ այն հատուածը, անհրաժեշտ պարզաբանումներ է կատարում՝ համեմատելով այլ լեզուների հետ: Քանի որ այս կարգի օրինակները որոշ լեզուաբանական արժէք են ներկայացնում, չսահմանափակուենք մէկ-երկու նմուշներով. Աստուածաշնչի «Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկինս եւ զերկիր» հատուածի քննութեան մէջ հեղինակը յուշում է, որ «ոչ ի սկզբանէ ասէ երբայերէն, այլ ի գլխոյ»: Կամ՝ «Եւ հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ ջուրց» (Մննդ. Ա. 2) հատուածի վերաբերեալ գրում է «զշրջէրն ոչ ի դէպ հաւաստեալ թարգմանեալ է. զի մի բան է հերբայերէն, եւ միով բանիւն երկուս երեսս չմարթի թարգմանել յայլ լեզու» (8): Ապա նա նշում է երբայերէնում շրջէր-ի բազմիմաստութիւնը. «ողոքէր, շրջէր ի վերայ»: «Դիր, ասէ, զձեռն քո ընդ երանաւք իմովք» (Մննդ. իդ 2) հատուածի կապակցութեամբ Եւսեբիոսը գրում է, որ յունարէնում աւելի պարկեշտ թարգմանութիւն է, որովհետեւ «եբրայերէն զառնացի անդամոցն իսկ ասաց. անդ հրամայէ դնել զձեռն, զի ի թլփատութիւնն՝ յԱստուծոյ ուխտն երդնուցու» (70): Կան բազմաթիւ օրինակներ, որտեղ իմաստային տարտամութիւնը կամ սխալ ըմբռնումը Եմեսացին բացատրում է եբրայերէնի ուղղագրութեան առանձնատկութիւններով, ընդհանրապէս նշում Աստուածաշնչի բնագրի լեզուի իւրայատկութիւնները: Նա նկատում է, որ եբրայերէնում անձի մասին խօսելիս օգտագործում է յոգնակի ձեւ. «որպէս թէ զանձնէ ոք ասիցէ՝ գրեցաք, փոխանակ ասելոյ թէ գրեցի» (52): Խօսելով եբրայերէն սովոր եւ սուր բառերի թարգմանութեան շփոթի մասին՝ Եմեսացին նշում է եւ դրա պատճառը. «քանզի

զուռն եւ զո՛վ հեզենայն ոչ ընտրէ ի միմեանց» (92): Նա յուշում է, որ մի քանի բառերի շփոթումը հետեւանք է մայր լեզուում ձայնաւորների չգրութեան: Օրինակ, կը հնչիւնախումբը կարող է կարդացուել կեր, կուր, կոր: Բերենք որոշ օրինակներ, որտեղ բառի բացատրութիւն-մեկնութիւններ են, այսինքն, դրանք բառարանագրային արժէք ունեն: «Մի՛ մնացէ հոգի իմ ի մարդիկդ այդ» (Մննդ. Զ 3): Հեղինակը նկատում է, որ հոգի այստեղ նշանակում է «կեանք» (43): Ի դէպ այս իմաստը ՆՀԲ-ն յղում է Աստուածաշնչինց: «Իսկ հերբայերէն եւ ասորին զժամանակն վախճան ասեն կամ կատարած» (44): Այս բացատրութիւնը վերաբերում է «ժամանակ ամենայն մարդոյ եկեալ հասեալ է առաջի իմ» (Մննդ. Զ 13) հատուածին: Թղնչ բառի «կեանք» իմաստը բառարաններում յստակ է: Հիմք ընդունելով Մննդոց գրքի «բայց զմիս արեամբ շնչոյ մի ուտիցէք, քանզի եւ զձեր արիւն շնչոյ ի ձեռանէ ամենայն գազանաց խնդրեցից...» (Թ. 4) հատուածը՝ հեղինակը պարզաբանում է. «Շունչ աստ զկեանս նշանակէ զմարդոյ եւ անասնոյ» (48): «Եւ ի վերայ Եդովմայ թաւափեցից զկաշիկս իմ» (Սաղմ. ԶԷ): Եմեսացին նկատում է, որ կօշիկ այս համատեքստում նշանակում է «ոտք» (101): Ի դէպ, այս իմաստը բառարաններում արձանագրուած է: Նշենք նաեւ, որ Սաղմոսներից բերուած վերոյիշեալ հատուածը հայերէն Աստուածաշնչում մի քիչ այլ է. «Յեղովմէ ուղղեցից զգնացս իմ...»:

«Եւ ի վերայ մեռելոց մի՛ կոծիցիք եւ գիր կտեալ յանդամս ձեր մի՛ առնիցէք» (Ղեւտ. ԻԱ 5): Գիր կտեմ կապակցութիւնը որպէս գլխաբառ (բառայօղուած) ՆՀԲ-ն չունի: Արմատական բառարանում կուտ «սպի» բառի տակ նշում է գիր կտեալ կապակցութիւնը՝ «մահտեսիների ձեռքի վրայ

բանուած պատկեր, հաջի արած» բացատրութեամբ: Եմեսացու՝ ներքոյիշեալ բացատրութիւնը աւելի պարզ է ու համապատասխան վկայութեան հետ աղերսող. «Գիր կտեալ՝ զցտելն եւ զժամս ծնօտից արկանելն է, ասէ, եւ կամ թէ զեզիպտացուց սովորութիւնն՝ որ զբազուկսն հերձատեն դանակաւք» (132): Հերձակ բառի առաջին վկայութիւնը, գուցէ եւ միակ, գտնում ենք այս գրքում. «Հերձակ կամ զնետն կոչէ կամ՝ զնպատակն յոր ձգէր» (171): Աստուածաշնչում (Սաղմ. Ի 20) բառին համանիշ է փքիմ-ը: Հետեւեալ ընդգծուած բառերի բացատրութիւնն էլ թերեւս առաջինը տալիս է այս գիրքը. «Քերթթիմ աղեղնաւորք են, եւ ոփելիքիմ՝ պարսաւորք» (187): ՆՀԲ-ն վկայում է այս եզակի օրինակը: Մեկնում են նաեւ բաղանորթ եւ բազմաթիւ այլ բառեր: Եմեսացին տալիս է նաեւ եբրայերէն բառերի համանշտութեան ցանկ. այսպէս, «Քանզի եբրայերէն այլ եւ այլ անուամբք կոչէ Չաստուած, մերթ էլ, մերթ յահ, եւ մերթ ադոնայի եւ մերթ եդուիմ» (45):

Ինչպէս տեսանք, Եմեսացին բազմաթիւ տեղեկութիւններ է հաղորդում այլ լեզուների վերաբերեալ: Այս առումով զնահատելի է երկի ճանաչողական արժէքը: Հետաքրքրական են նաեւ լեզուաբանական որոշ տերմիններ ու հասկացութիւններ, որոնք փաստօրէն գիտութեան այս բնագաւառին վերաբերող առաջին տեղեկութիւններ են: Բերենք մեր նկատած օրինակները:

Բազմաբար, միաբար. «յոգնակի եւ եզակի»: Եթէ առաջինի՝ որպէս լեզուաբանական տերմինի վկայութիւն կայ ՆՀԲ-ում՝ Եզնիկից, ապա, միաբար-ով բառարանը վկայութիւն է ի նշում: Եմեսացու թարգմանիչը այս բառերը օգտագործում է Աստուած բառի մասին խօսելիս, որոնք

մայր լեզուում նոյն ձևով են գրում: «Իսկ Աստուածսն ասել կամ Աստուած իսկ՝ նովին նշագրովք գրի եւ զնոյն առանձին գրեալ չէ մարթ իմանալ թէ միաբար իցէ եւ կամ թէ բազմաբար» (32):

Ձայնաւոր «ձայնաւոր», անձայն «բաղաձայն», նշանագիր «տառ, հնչիւն»: Այս տերմիններին նոյնպէս հանդիպում ենք գրքում: «Զի զձայնաւոր նշանագիրսն որ ընդ անձայնս խառնին՝ ոչ գրիցեն, այլ միայն զանձայնս» (217): Խօսքը երբայքէնի գրութեան մասին է:

Բարբառ «լեզու» «Եւ այսպէս իբրեւ փոպիցէ զձայնաւորսն այլ եւ այլ բարբառս ցուցանեն» (217):

Վերը նշել ենք միաբար «եզակի» վկայութիւնը. այդ իմաստով է կիրառւում եւ միաւորը. «... փոխանակ միաւորին՝ զբազմաբարն դնէ, որպէս յորժամ ասիցէ երկինք, փոխանակ ասելոյ թէ երկին» (218):

Եմեսացին նշում է տարբեր լեզուներում արական եւ իգական սեռերի առկայութիւնը եւ թարգմանութեան ժամանակ դրանց ստեղծած դժուարութիւնները: Իսկ Եմեսացու հայ թարգմանիչը համապատասխանաբար օգտագործում է արուաբար եւ իգաբար տերմինները. «Եւ բազում ինչ է որ յերբայցին արուաբար ասի եւ ի յոյնն իգաբար. լուսինն եւ ծով անդ արուաբար ասին եւ ի յոյնն իգաբար» (218): «Եւ զմեւսն զոր ասէ Եսայի թէ զի եւ ի քեզ Աստուած է, եւ մեք ոչ գիտէաք, իգաբար ասի. եւ ի քեզմ միայն ասելով յայտ է եթէ իգաբար է: Եւ քանզի ի մեր լեզուս չիք այնպիսի բան՝ որ զայն նշանակիցէ, չկարաց յայտ առնել ի քեզմ արուաբար իցէ, եթէ իգաբար» (ն. տ.):

Հեզեմայ «վանկ» «Քանզի գուճ եւ գով երբայցի հեզեմայն ոչ ընտրէ ի միմեանց» (92):

Եմեսացին զգուշացնում է բառացի թարգմանութեան վտանգից՝ բերելով օրինակներ. «Ամենայն լեզու որ նոյնաբանութեամբ յայլ լեզու թարգմանիցի մթին առնի, զի որ առ մեզ երկին ասի. երբայցեքէն բազմաբար ասի թէ երկինք... սոյնպէս յամենայն լեզուս իւրաքանչիւր ուրուք առանձինն բազում ինչ կայ եւ յայլ լեզուացն ոչ գտանի. որպէս յորժամ ասիցէ եթէ»: «Որդի հարիւր եւ տասն ամաց էր Յեսու որդի Նաւեայ» փոխանակ ասելոյ՝ «եթէ էր ամաց հարիւր եւ տասանց» (219): Նա զգուշացնում է նաեւ ընդ նախդրի անպատեհ կիրառումից. «քանզի երբայցին զընդմիջ յաճախ վարէ» (92):

Լեզուաբանական հարցերի քննութիւնը, թարգմանութեան մասին արուած նկատառումները արուել են հայ թարգմանական գրականութեան սկզբնաւորման շրջանում, որոնք թերեւս իրենց դրական ազդեցութիւնն են ունեցել թարգմանական արուեստի զարգացմանը:

Անկախ տարբեր հարցերի ընդգրկումից Եմեսացու Մեկնութիւնը պէտք է համարել Ե. դարի առաջին կէսի մեր լաւագոյն թարգմանութիւններից մէկը, որին հայ բանասիրութիւնը բաւարար ուշադրութիւն չի դարձրել: Այժմ անդրադառանք Եմեսացու մէկ այլ գործի:

2. ԾԱՌԵՐ²

1956-1959 թթ. «Հանդէս ամսօրեայի» համարներում Հ. Ն. Ակինեանը հրատարակել է Եւսեբիոս Եմեսացու 13 ճառերը, որոնք պահուած էին Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի թիւ 110 ձեռագրում (XIII դար): Ինչպէս հաղորդում է Ակինեանը, այդ ճառերից մի քանիսը կրճատումներով ներառուած են ճառերնտիրների եւ Կնիք հաւատոյ ժողովածուների մէջ, որոնք եւ նկատի են առնուած նշուած հրատարակութեան ժամանակ: Մի

խօսքով, բանասիրութիւնը ծանօթ է եղել ճառերի մի մասին միայն՝ դարձեալ վերագրելով այլ հեղինակներին: Վերջինիս հաստատումն է եւ այն, որ Ակինեանի քննական հրատարակութեան մէջ հանդիպող եզակի վկայութիւններով բազմաթիւ բառեր՝ համապատասխան օրինակներով, կան Նոր Հայկազեան բառարանում՝ Կիրեղ կամ Սեբերիանոս յղումներով:

Անշուշտ, մեծ է ճառերի գրական-բանասիրական արժէքը, որը մեր ուսումնասիրութեան հիմնական նպատակը չէ: Համառօտակի անդրադառնանք երկի լեզուական առանձնայատկութիւններին, աւելի մանրամասն՝ բառապաշարին, որը, ինչպէս կը տեսնենք, զգալի եւ հետաքրքիր նիւթ է տալիս:

Ճառերը թարգմանուել են Ե. դարի առաջին կէսին: Առաջին հայեացքից իսկ աչքի են զարնում այս գործի լեզուի պարզութիւնը, յստակ շարադրանքը, ճոռոմ ու երկարաբան խօսքից հրաժարուելը, ժողովրդական խօսքի կենդանի մտածողութիւնը: Թարգմանիչը խուսափել է ընդմիջարկուող խօսքից, քերականական խրթին կառուցուածքներից: Հատուածներ կան, որոնք հասկանալի կարող են լինել նոյնիսկ գրաբարի քերականութեանը ծանօթ չհեղողներին: Բերենք մէկ-երկու օրինակ: (Յղումները կը տանք ըստ ճառերի համարների, որոշ դէպքերում նշելով ՀԱ-ի տարեթիւր եւ էջը):

– «Դու ո՞վ ես մարդ, որ պատասխանի կարող ես տալ Աստուծոյ, ժամականութեան յաւիտեանականին, մահկանացու անմահականին, որ ի հողդ ես լուծանելոյ, այնմ որ յերկինսն է բնակեալ. որ յերկրիդ սնանիս եւ յերկիր ես դառնալոց, յաւէժ կենդանականէ՞ն համարս պահանջես» (ԺԱ):

– «Յորժամ զգերեզմանս տեսանեմք,

իբրեւ զգաստացեալք իմն եւ իմաստնացեալք զմիմեանս խրատեմք, իրերաց յիշեցուցանեմք, զի՞նչ կայ լինել, յորպիսի չուառութիւն եմք հասանելոց: Ի հողոյ եկեալ եւ ի հող երթամք. ոչ կեանք մեր կեանք եւ ոչ վայեալք վայեալք. եւ կամք եւ խաւսիմք, յափշտակեմք, նեղեմք զայրեաց եւ զարբաց զքոքս անձամբ արկանեմք. չարի չար հատուցանեմք, զվրէժ մահու եւ զյանցանաց ումեք չթողուեմք» (ԺԲ):

Դասական շատ ինքնուրոյն գործերի նման այստեղ էլ նկատուում է համանիշների առատ գարծածութիւն. «Զի զոր օրինակ ի բազում անկեալ չուառութիւն զնախանկար զգեղ աստուածապաշտութեանն մերկանալով Աստուծոյ, Աստուծոյ կերտ, Աստուծոյ մարդն աղքատանայր նոյնպէս ի Աորոգել, ի Աորանալ ընդունելով զԱստուծոյ բանն՝ մեծանայր կրկնածիճն, վերստնածիճն» (ԺԳ): Ձեռքի տակ չունենալով յունարէն բնագիրը՝ հնարաւոր չէ մեզ հետաքրքրող հատուածների համադրումը, բայց այլ գործերի համեմատումից (որը վաղուց է նկատուած) կարելի է ասել, որ բնագրում համանիշների այդ շարքը բացակայում է: Այսինքն՝ համանիշների առատ գործածութիւնը հայ խօսքին բնորոշ առանձնայատկութիւնն է, բնագրի «Հայացման» դրսեւորումներից մէկը:

Ճառերում առկայ են նաեւ յատկանիշների նպատակային կիրառումներ: Եթէ դա բնագրից էլ է գալիս, ապա մտքին հաղորդում է ճկունութիւն, խօսքը դարձնում աւելի համոզիչ: Բերենք մի հատուած. «Ձատեալ մեկնեալ է բնութիւն անմարմնականաց ի մարմնականաց: Եւ ոչ մի ինչ հաղորդութիւն ազգականութեան է մարմնոց առ անմարնականս. զի մարմին յաւուրածականութեան եւ անմարմինն պարզական. մարմին ի տեղուղ

եւ անմարմին յանտեղուղ. մարմին ի թանձրութեան եւ անմարմին յառաջ քան զթանձրութիւնան: Մարմին աճէ եւ նուազէ. անմարմինն ոչ աճէ եւ ոչ նուազէ. մարմին պատառէ եւ քակտի. անմարմինն ոչ պատառէ եւ ոչ քակտի: Մարմին փոփոխի եւ այլայլի. անմարմինն կայ մնայ յամբողջ ի բնութեանն: Մարմինն դարմանեալ յաւրանայ, անմարմինն չէ ինչ կարաւտ կերակրոց: Մարմին դարմանեալ ի գոյն եւ յոյժ հաւելու, քանզի ոչ լինի ինքն իւր բաւական առանց կերոց աւգնականութեան. իսկ անմարմինն եւ զմարմին կերակրէ» (Բ):

Ճառերի շարադրանքի պարզութիւնը, ժողովրդական մտածողութեան, կենդանի առօրեայ խօսքի արտայայտութիւնը դրսեւորուած է բառական եւ քերականական մի շարք միջոցներով:

Ա) - Զ-ով ժխտական ձեւերի առատութիւն. «Ոչ խնդրեմք զհայրենի Աստուածսն՝ չաստուածս, այլ եկեալ հասաք ճշմարիտ ճանապարհաւն առ Աստուած» (Բ): Թողաք զչէսն եւ եկաք առ էն (Բ): «Չեմք իմաստնաագոյն քան զԱստուած» (Բ): «որ զգէպն չիմանային» (Ժ. 418): «Չառնէ սուտ, չէ սուտ» (Ժ. 460): «Լինի պողաբեր մերն եւ չմեր, իբրեւ զնոր ինչ ստացուածս» (ԺԳ. 343): Նաեւ՝ չաւատամ, չերկնչել, չընդունիմ, չզիջաւ, եւ այլն: Ե. դարի ինքնուրոյն գրականութիւնից նման ձեւեր, ինչպէս գիտենք, աւելի յաճախական են Եզնիկի մօտ:

Բ) -իկ- վերջածանցով ձեւեր. ազատացիկ (ԺԱ. 22), արտաքարկեցիկ (Բ. 386), պաշտաւնիկ (Ժ), ձիապարծիկ (ԺԳ. 325), արշաւանիկ (ԺԳ. 327), ատեցիկ (ԺԳ), պատուաստիկ (ԺԱ)...

Գ) -եանք ածանցով ձեւեր. Մովսիսեանք, Պետրոսեանք (Բ. 391).

Դ) որոշ բառաձեւեր կամ համանիշ-

ների կիրառութիւն: «Այր ոք այգուց ի տանէ ելանէ եւ պատահիցէ միականուոյ, ասէ այս աւր չար այր է. չար հմայք ելին ընդ առաջ» (ԺԳ. 354): Այս հատուածը ժողովրդական մտածողութեան, կենդանի խօսքի արտայայտութիւն է, իսկ մասնաւորապէս այգուց բառաձեւը աւելի է խտացնում այն: Այդպէս է եւ երեկի ձեւը. «... որ երեկի որսացեալ, այսաւր զայլս որսաց» (Թ): Կիսաքերան աւել նոյնպէս խօսակցական ոճ է. «Ապա կաղս ի կաղս ընդ քիմս կիսաբերան ծանաթական խղճիւն ասէր»: ՆՂԲ-ում միայն այս օրինակն է՝ քաղուած Ճառընտիրներէից: Համարել «մի բանի տեղ դնել»-ին զուգահեռ այս գործում հանդիպում է եւ հաշուել բայը. հմմտ. «զՄովսէս աւազակ համարիցիս եւ զմարգարէս գող» (Թ. 163): «Զգողսն կամ զմարգարայն հայր եւ մայր կամ տեարս բնակս հաշուիցին» (է. 3): Այս համանիշները կամ բարբառային տարբերակներ են, կամ գրական-խօսակցական ոճերի արտայայտութիւններ:

Ե) Յարադիր ձեւեր. «Պինտ կալ զէն» (Բ. 399): «Անմարմին կայ մնայ ամբողջ ի բնութեան» (Բ. 385): «Միտ դիր ի սկզբան ճառից» (Բ. 403): «Գլուխ եղեալ ի վերայ մեռանէին» (Զ): «Զի՞ մեղայ, զի՞ յանցեայ, զի՞ ըմպեմ գան» (ԺԳ. 351): Այլ հեղինակների մօտ եւս կայ այս վերջին յարադրութիւնը՝ գանարքէ, գանարք խոնարհուած ձեւերով (տե՛ս ՆՂԲ): Ուշագրաւն այն է, որ արդի հայերէնում ունենք ծեծ ուտել կապակցութիւնը: Տարբեր լեզուական փուլերի համար առկայ են տարբեր լեզուամտածողութեան դրսեւորումներ: Զփստելով հայերէնի հոգի վրայ այդ անցման հնարաւորութիւնը՝ հնարաւոր ենք համարում եւ իրանական ազդեցութեան գործօնը: Բանն այն է, որ իրանական լեզուներում xurdan նշանա-

կում է «ուտել» եւ «խմել»: Պարսկերէն sugand xurdan հայերէնում համապատասխանում է երդում ուտել-ը, իսկ վերոյիշեալ օրինակի դէպքում xurdan-ին համապատասխանում է «ըմպել»-ը: Ուրեմն, եթէ ընդունենք իրանական ազդեցութեան գործօնը, ապա մի դէպքում հայերէնը վերցրել է իրանական բայի «ըմպել», մէկ այլ դէպքում՝ «ուտել» իմաստը, որը սովորական երեւոյթ է փոխառութիւններ գործընթացում:

Նկատելի է ժամանակների երկրորդական կիրառութիւնների յաճախականութիւնը (ըզձական, պայմանական եղանակի ոլորտում); ինչպէս նաեւ յատկացուցիչի նախադաս կիրառութիւնը: Սրանք նոյնպէս կենդանի, առօրեայ խօսքի արտայայտութիւններ են: «Յորժամ «միածին» անուն լսես, մի այլ ինչ անուն առնուլ ընդ միածնին, զի մի անկեալ գտանիցիս ի Միածնէն» (Բ. 394): «Ոյք միտ դնեմ, իմանան զինչ նշանակիցէ բղխումն գետոցն» (Բ. 403): «ԶՊետրոսի բարբառն ընկալ, զՊողոսի վարդապետութիւնն» (Թ. 178): «Եւ ոչ նորին բան եւ ծնունդ» (Զ): «Այս են եկեղեցւոյ հաւանութիւնք» (Զ):

Որպէս բառապաշարի իւրայատկութիւն՝ անպայման պէտք է շեշտել -ական վերջածանցով բառերի առատութիւնը: Այդ կարգի բառերի թիւը անցնում է մի քանի հարիւրից: Ընդ որում շատերը եզակի վկայութիւններ են: Բերենք միայն Ա-Գ ճառերում հանդիպող բառերի ոչ լրիւ ցանկը. անագդական, անհասական, անհաճողութեան, արարչական, անմարմնական, անբղիսական, անայլայլական, անփոփոխական, անչարչարական, անվնասական, աննմանական, անսկզբական, անժամանակական, անթափական, բղիսական, գետնական, դարմանական, երախտաւորական, զատական, զննական, զարմանական, խաւարա-

կան, ծերունական, կենդանական, ձիթեանական, մեղմական, մեղրական, անմանական, անխարական, սրբական, տերմունական, փախտական... միւս ճառերում էլ այս կաղապարը բաւական գործուն է:

ՃԱՌԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԻ ԿԱՐԵՒՈՐ ԱԿՋԲԱՂԲԻՐ

Մի կողմ թողնելով յաճախական բազմաթիւ բառերը, որոնք առկայ են նաեւ ինքնուրոյն ու թարգմանական այլ գործերում, կարեւոր ենք համարում յատկապէս այն բառաշարերի քննութիւնը, որոնց կազմի մէջ մտնող բառերը՝ ա) ըստ էութեան կարելի է առաջին գրաւոր վկայութիւնը համարել, բ) որոնք Ե. դարի այլ գործերում (մեզ ծանօթ կամ բառարանագրութեան տուեալների համաձայն) վկայուած չեն:

Ներկայացնենք դրանք որոշ դասակարգումներով.

1) Բառեր, որոնք ՆՂԲ-ում միակ վկայութիւններն են. Երիվարաշատ (ԺԳ), զննական (Գ), ինքնարձակեցիկ (ԺԳ), իշամտորուկ (ԺԳ), լուսագգած (Է), խառնարձակ (Գ), ծառայագունք (Ե), կատաւտ (Ժ), կիսաքերան (Ե), համարձակական (Ե), մարդախնդիր (ԺԳ), միաբառայ (Ե)...

ՆՂԲ-ում այս բառերով վկայուած օրինակները ունեն Սեբերիանոս կամ Ծառնտիր յղումները:

2) Բառեր, որոնք ՆՂԲ-ում կան, բայց վկայութիւնները ուշ շրջանից են. Անայլայլական (Գ), անկատարած (Ժ), աննմանական (Գ), անվնասական (Գ), անքաղական (Դ), ապագով (ԺԳ), արարածական (Ժ), գետնական (Գ), դառնաճաշակ (Ա), դիրարար (ԺԲ), զարմանական (Գ), յոծական (Բ), խաւարական (Գ), երկրասնունդ (ԺԲ), ծախական (Բ), ծառայարար (Ժ), հեշտարար (ԺԲ), ճակատամարտիկ

541-2005

(ԺԱ), Հաւանակից (է), շոյալական (է), շուտ «սպի» (ե), Տոգոր (ԺԲ):

Բերենք մի քանի բնագրային օրինակներ, որոնք ուշագրաւ ենք համարում այլեւայլ առումներով.

«Ձի եւ քան զձկունսն անասացք եւ անխաւք էին» (Ձ. 519): ՆՀԲ-ն ընդգծուած բառով բերում է մէկ օրինակ՝ Շիրակացուց, որտեղ բառը ունի «անճանալի անպատմելի» իմաստը: Ծառերում վկայուած «անխոս» նշանակութիւնը բառարաններում արձանագրուած է: «Եւ խաւսի գերկնից եւ գերկրէ, փոքրն մսեղէն (իմա՛ լեզուն), որ ոչ եւ զմատանց անգամ չափ ունի... եւ քանզի բազում անգամ հպարտութեամբ զարժանաւորս խաւսի, հարկանի շտովք եւ խաղաւարտիւք» (ԺԲ, 173): Արմ-ը Օրտ «սպի» բառայօդուածը յղում է տե՛ս Օրտ «պալար, ուռուցք»: Վերջինս վկայուած է բաւական ուշ (Տաթեւացի, Նարեկացի): Ինչպէս նշում է Արմ-ը նոյն Օրտ ձեւը կայ եւ Երեմիայի բառարանում: ՆՀԲ-ն դնում է շուտ ձեւը՝ «սպի, պալար»: վկայութիւնը դարձեալ յետհինգերորդարեան շրջանից: Ուրեմն անկախ շուտ կամ շիտ ձեւից բառը առկայ է հինգերորդ դարից: «Եւ ի միւսում եւս ճակատամարտիկ բանակի իբրեւ տեսին այլազգիքն զտապանակն» (ԺԱ, 27): ՆՀԲ-ի վկայութիւնը Գրիգոր Մագիստրոսից է: «Քանզի ինքն անբնաւ բնութիւն է, անփոփոխական, անայլալական պատիւ (Գ): ՆՀԲ - ի վկայութիւնը Նարեկացուց է: Խաւարական բառն էլ ՆՀԲ-ն վկայում է Նարեկացուց, այնինչ այդ բառը կայ եւ ճառերում. Նաեւ ոչ թաքուցանել կարէր ճրագն զխաւարական գործսն աղտեղութեան» (Գ, 126): Նարեկացուց է եւ անքաղցականը, որը կայ Դ. Ծառում. «Քաղցեալ անքաղցական յորժամ կամեցան քաղցնուլ»: Հետաքրքրական է եւ

տոգոր բառի կիրառութիւնը. «Ձոր օրինակ, որ ներկանիցէ ինչ, ստէպ ստէպ մխեն անդրէն ի տոգորսն, զի ի խոր առնուցուն նարաւտքն զներկուածն» (ԺԲ): Ըստ ՆՀԲ-ի եւ ԱԲ-ի բառը վկայուած է միայն չորս անգամ՝ Գրիգոր Մագիստրոսի մօտ: ԱՐՄ-ը համարում է անստոյգ բառ: Գ. Մենեվիշեանը³, քննելով Գրիգոր Մագիստրոսի «Գամագտականը», անդադառնում է եւ այս բառին՝ տեսնելով «մրցութիւն» իմաստը, որը, իրօք, ենթադրուած է Մագիստրոսի օրինակներից: Գալով տոգոր բառի «ներկ» նշանակութեանը, որ տալիս են բառարանները, Մենեվիշեանը գրում է. «Մագիստրոս 2-3 անգամ կը գործածէ տոգորք, որուն ԱԳԲ եւ Երեմ. Անրկոց (Վ) նշանակութիւնը կուտան: Իհարկէ տեղ մը գործածուած պիտի ըլլայ այս նշանակութեամբ ալ, ապա թէ ոչ այն բառադրոշները չէին յիշատակեր. բայց ու՞ր անձանօթ է այժմ»: Եմեսացուց վկայուած օրինակում այդ իմաստն է հէնց:

3. ՆՀԲ-ՈՒՄ ԶՎԿԱՅՈՒԱԾ, ԲԱՅՑ ԳՐԱԲԱՐԻ ՈՐԵՒԷ ԲԱՌԱՐԱՆՈՒՄ ԱՌԿԱՅ ԲԱՌԵՐ

ԳԵՏՆԱԾԻՆ- «Հաւատք զմարդ երկրասնունդ քաղաքացի երկնաւոր քաղաքին առնեն: Հաւատք զմարդ գետնածին խորհրդակից երկնաւորին Աստուծոյ առնեն» (ԺԲ): ԱԲ-ն ունի այս բառը՝ «գետնի երեսը բուսած» բացատրութեամբ: Գետնածինը մեր օրինակում նշանակում է արարած, մարդ:

Գրաբարում աւելի յաճախական է երկրածին, հողածին: Երկիր, հող, գետին համանիշներից թարգմանիչը գերադասել է վերջինը եւ կերտել նոր բառ:

ԵՐԵՔԱՆՁՆԱԿԱՆ «սուրբ երրորդութիւն» - «Տեսանես զերեքանձնական - զաւրութիւն» (Թ. 16): Վկայել է միայն

ՋԲ-ն առանց բնագրային օրինակի:

ՀԵՏԱՐԱԾԻ- «Խնդայր եւ մատնիչն իբրեւ ուղղութիւնս ինչ կատարեալ: Երթայր հետարածի եւ Պետրոս՝ կասկածագին ի կանխասաց ուրացութենէն» (ե):

Նախ՝ բառաձեւի մասին: Միայն ԱՐՄ-ն է նշում այդ բառը՝ այլ հեղինակից... «Հետարածի տեսանէր թէ յո՞ երթայցեն»: Աճառեանը կասկածում է, որ կարող է լինել հետարած տեսանել (տես՝ ԱՐՄ): Մեր օրինակի ծանօթագրութեան մէջ Ակինեանը նշում է, որ մէկ այլ ձեւագիր ունի զհետ կատարածի: (ՀԱ, 1957, 369): Սակայն նա ճիշտ է համարում հետարածի ձեւը՝ որպէս զուգահեռ բերելով Ոսկեբերանից մի հատուած, բայց հատուածում էլ գրութիւնը անջատ է:

Հմտ. «Քանզի այնպէս իսկ միշտ սատանայ ջանայ յամենայնի հնարս գտանել, ոչ ընդ ուղիղ ճանապարհն գայ եթէ զգուշանայցեմք, այլ զարտուղի հետարածի (Ոսկ. Պօղ. Ա. 547): Նկատենք, որ Մանդակունին էլ ունի համանման մի նախադասութիւն. «Վասն զի գող է եւ ոչ ընդ յայտնի ճանապարհն գնայ՝ եթէ զգուշանայցեմք, այլ զաղտնի եւ զհետարածէ եւ անակնածելի տայ արհամարհել զմեծամեծս պատուիրանացն» (135): Աճառեանը ԱՐՄ-ում հետարածի մեկնում է՝ «լրտեսելու համար գաղտուկ երթալով»: Բերում է բոլոր օրինակներում այդ իմաստը առկայ է: Եմեսացու ճառերից քաղուած օրինակում թերեւս ունի «հեռուից հետեւել, հետեւից գնալ» նրբիմաստը: Յիշենք Մատթէոսի Աւետարանի այն հատուածը, որտեղ խօսուում է Քրիստոսին բռնելու եւ Պետրոսի արարքի մասին. «Իսկ նոցա կալեալ զՅիսուս՝ ածին առ կայիափայ քահանայապետ՝ ուր դպիրքն եւ ծերք ժողովեալ էին: Ել Պետրոս զհետ նորա երթայր բացագոյն մինչեւ ի սրահ քահանայապետին» (ԻՁ. 57-58): Այս է

ակնարկուած եմեսացու ճառում:

ՀՈՂԱԹԱՓԱԻՈՐ - «Միապարեգաւտք, գրեթէ մերկք եւ բոկք եւ առանց կաւշկաց, յանկարծ ուրեք հողաթափաւորք» (Ա. 294): Ունի ԱԲ:

ՄԱԻՏԱՐԿԵԼ- «Ի սկզբանէ էր, ասէ, բանն. զէրն մաւտարկեաց. զի մի խնդրեսցես զժամանակ» (Ա): Ըստ ԱԲ-ի «մօտենել»:

ՍԳԱԾԵՄ- «... Ձի եթէ այսպիսի է տկարութեամբ սգածեալ հպարտանայ եւ չճանաչէ զարարիչն եւ անարգէ զստեղծիչն» (ԺԲ): ԱԲ-ն ունի սգածեալ «սգալ», որն ակնյայտօրէն այս համատեքստին չի համապատասխանում: Սգածեալ-ի մէջ սէգ արմատի առկայութիւնը իմաստի տեսակետից նոյնպէս մերժելի է, սակայն առարկելի է սէգածեալ - սգածեալ հնչիւնափոխութիւնը:

(Մէկ այլ ձեւագիր ունի ըսգածեալ գրութիւնը, որը դարձեալ կողմնակի ապացոյց է, որ սէգ արմատը չի կարող լինել):

Բառը կարելի է եւ ուղղել՝ զգածեալ (զգածեմ - «կրեմ, համակուել, ունենալ») Հմտ. Չափով չարչարակից կարող է լինել տգիտաց եւ մոլորելոց, քանզի եւ ինքն իսկ տկարութեամբ զգածեալ է» (Առ. եբր. Ե. 2):

ՎՍԵՐՈՒԹԻՒՆ- «Նոյնպէս եւ սատանայ թէպէտ եւ առ վէրսն կամեցաւ տալ տեղի, այլ վասն այնոյս վսերութեանն կայր եւս եւ տոկայր» (Դ. 261): Վսեր արմատով կան վսերական, վսերային կազմութիւնները, որոնք եւ վկայում են բառարանները, յաճախական է յատկապէս վսեր գալ «յանդգնել» կապակցութիւնը: Վսերութիւն «հակառակութիւն» կայ միայն ՀՀԲ-ում:

Նկատենք, որ այս բառերը հիմնականում չունեն բառարանի բնագրային օ-

ըինակներ, ունտի եւ ճառերի բառապաշարի այս շերտը եւս արժեւորւում է որպէս Ե. դարի մատենագրութեան անծանօթ նիւթ:

4. ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ 2ՎԿԱՅՈՒԱԾ ԲԱՌԵՐ

(Ոորայայտ բառեր)

Հասկանալի է, որ այս կարգի բառերը աւելի մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ե՛լ լեզուի պատմութեան, ե՛լ բառարանագրութեան տեսակէտից: Քանի որ ճառերում նմանօրինակ բառերը մեծ թիւ են կազմում, ուստի նպատակայարմար ենք գտնում դրանք ներկայացնել ոչ թէ այբբենական կարգով, այլ որոշ դասակարգումներով՝ հիմք ընդունելով բառերի կառուցուածքային առանձնայատկութիւնները:

Ա) Պարզ բառեր

ԹԱՐՈՒՔ - «Եւ քանզի անպտղաբեր երկիր մեծն մշակապետ ճշմարտութեանն առաքէր Հարկիս եւ թարուքս ի գործ, զի զսէզն կտուեսցեն եւ զքարինսն Հորդեսցեն եւ անպտուղ անդսն կակղեսցեն եւ դարձուցեն ի պտղաբերութիւն» (ԺԳ): Այս ճառի առանձին հատուածներ ներառուած են Սեբերիանոսի ճառերում (Տե՛ս Սեբերիանոսի Եմեսացոյ Գաբաղացոյ ճառք, Վենետիկ, 1830): Վերոյիշեալ հատուածը Սեբերիանոսի գրքում բացակայում է: Թորոք բառը ունի «հերկող, մշակող» իմաստը: Այդ է հաստատում եւ յաջորդ նախադասութիւնը. «Եւ զայս ոչ վայրապար ինչ կամ յախուռն, այլ իբրեւ զուգական եզինս ինչ հարկեաց երկուս երկուս լծէր»:

ԺՀԵԼ - «Ժխտել, մերժել, արհամարհել» - «Յորժամ տեսին զլոյսն ծագեալ ժխտեցին, ժճեցին զյայտնութիւն» (ԺԳ):

Շիշաղ/ք/ «Ձդեւս հալածեաց. զշիշաղս խոռվեաց. զմահ մեռոյց. զթշնամին սպան. զանէծս եբարձ» (է): Երեմիա Մեղրեցու բառարանում կայ շիշաղք «այս», որը նշում է եւ Արմ-ը: Փաստորէն այս բառի բնագրային օրինակ առայժմ ծանօթ է: Ինչ վերաբերում է գրութեանը՝ շիշաղ/ք/ թէ՞ շիշղայ, ապա ճիշտը թերեւս ճառում վկայուած ձեւն է, քանի որ այդ նոյն բառին մենք հանդիպել են Ե. դարի մէկ այլ գործում, որը հաստատում է, իրօք, շիշաղ/ք/ բառի գոյութիւնը Ե. դարում. «Եւ առնուն զմարմին սուրբ: Ուտեն զհաստեայս ընդ շիշաղս եւ ընդ սուրբս զսրբութիւն» (Եփր. Նիկ. «Սիրոն», 1929, էջ 188):

Բ) Բաղադրեալ բառեր

Այստեղ էլ առանձնացնենք, այսպէս կոչուած, պարզ անծանցաւոր եւ բարդ բառերը. Առաջիններում գերիշխում են վերջածանցաւոր ձեւերը:

Նախածանցաւոր ձեւեր⁵

-ԱՆ-: Հանդիպել է միայն մէկ բառ՝ անյոյր. «Քանզի թագաւոր է եւ միածին Որդի թագաւորի, ոչ մահկանացու ունի զթագաւորութիւնն, ոչ մուրացածոյ եւ պիտական, այլ մշտնջենաւոր ի մշտնջենաւորէն, ըստ անյոյր եւ անչափ յաւիտեանսն անցեալ» (ԺԳ): (Արդե՞օք բառարաններում վկայուած յոյր, «թանձր, թաւ, գեր» բառի ժխտականն է):

-ԱՊ/ա/- Դարձեալ հանդիպել է մէկ բառ՝ ապատում. «Երկոտասան այր թուով վկայք յարութեանն լցին զաշխարհս ամենայն. սակաւք, տառապեալք, աննշանք, ապատունք, այլ հաւատոցն զաւրութեամբք առաւել քան զամենեսին» (Ձ. 522):

Ձ-ածանցով հանդիպել է չորս բառ. ՁԱՄՈՒՍՆԵԼ - «... Ձի չամուսնել

եւ չամուսնանալ ոչ մերոյ բնութեան է, այլ հրեշտակաց» (Ձ): Այս օրինակում ուշագրաւը բայի ժխտումը է, այլ ամուսնել ձեւի առկայութիւնը: Բառը վրիպակ համարելու հիմք թերեւս չունենք: Եթէ այն ուղենք՝ չամուսնանալ, ապա նոյն բառի կողք-կողք կիրառութիւնը տուեալ դէպքում անիմաստ կը լինի: Ինչպէս գիտենք, գրաբարի վաղ շրջանում (աճ) են միջնածանցները դեռեւս պահել էին իրենց կեպային արժէքը՝ հանդես գալով երբեմն որպէս տեւական կերպի ցուցիչներ: Սակայն նշուած օրինակում երկու բայածեւրի միջեւ այդ հակադրութիւնը նշմարելու հիմք չկայ: Ամենայն հաւանականութեամբ թարգմանիչը տարբեր բայածեւրի կիրառումով փորձել է տարբերակել իգական-արական սեռերը, որը թերեւս հաստատում է նախադասութեան շարունակութիւնը. «...ոչ ուսուցին հայր եւ մայր կուսին կամ անկոնջն չամուսնանալ» (ընդգծումը մերն է՝ Լ. Յ.): Յիշենք, որ սեռային տարբերակման որոշ արհեստական ձեւեր գրաբարում առկայ են: Օրինակ՝ Եւսեբիոսի Եկեղեցական պատմութեան՝ հանգստարարիթայք օրինակը:

ՁԱՆՁԱԿԱՆ - «Եւ զի մի բան՝ ինչ խառնարձական, չանձնական կարծիքես» (Թ. 162):

ՁԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ - «Ձոր եւ հեթանոսք կռապարիշտ պաճուճանաւք ի կերպարանս աստուածապաշտութեան զչաստուածապաշտութիւն ի մէջ բերէին» (ԺԳ):

ՁԽԱՒՍՈՒՆՔ - «Գալիլէացիք չխասուճք, տգէտք եւ չիմաստունք» (Ձ):

Չիմաստունք/ը-ը ունի ԱԲ:

Վերջածանցաւոր ձեւեր

ԱԿԱՆ՝

ԱՆԱՐԱՆՑԱԿԱՆ «ամուր, չամուսնացած» - ...զգեցաւ մարմինն յանարան-

ցական արգանդի կուսին եւ եղեւ մարդ կատարեալ...» (է):

ԱՆԱՌԱԿԱԿԱՆ - «Վասն կախարդութեան կամ վասն անառակական շնութեան» (ԺԱ, 23):

ԱՆԲՂԽԱԿԱՆ - «Ձաղբերն բղխական Աստուած արար. զաստուած անբղխական յուճեքէ եւ ոչ ոք» (Գ):

ԱՆԳՐԱԿԱՆ - «չգրուած» - «Բնութիւն մարդոյ վարդապետ է օրինաց, քանզի յանձանց գիտեմք զբարին եւ զչար: Եդ աստուած ի բնութեան անգրական աւրէնս առ ի լուսաւորել զմեր միտս» (ԺԲ):

ԱՆԵՐԿԻՒՂԱԾԱԿԱՆ - «Եւ մեք, եղբարք, առեալ զաներկիւղածական Քրիստոսի խրատուսանացն զէնն, որ ասէր» ... (ԺԳ): Բառարանները ունեն՝ ԱՆԵՐԵԻԵԼԱԿԱՆ - «Եւ քանզի յաշխարհի էր եւ աշխարհ ոչ ճանաչէր վասն աներեւելական բնութեանն» (Ժ):

ԱՆԹԱՓԱԿԱՆ - «Քանզի չէ հնար թափել անթափական բնութեան» (Բ):

ԲԱՆԴԱԳՈՒՇԱԿԱՆ - «Եւ արդ զքո բանդագուշական գիւտող իմաստնագո՞յնս» քան զաւանդն անճառ խորհրդոյն համարիս» (Թ):

ԲՂԽԱԿԱՆ (տե՛ս Անբղխական-ի օրինակը):

ԵՐԱԽՏԱԻՈՐԱԿԱՆ - «Ճանաչել եւ գերախտաւորական մարդասիրութիւն» (Գ):

ԵՐԲԵՄՆԱԿԱՆ - «Ձի էրն երբեմնական կարծի. եւ իցէ իբրեւ թէ հանդերձեալ ինչ. իսկ էն ոչ այսպիսի ինչ անջրպետս ի մէջ ունի կատարեալ» (Բ):

Բառը ունի «փոխոխուող, ժամանակաւոր» իմաստը:

ԳՈՐՏԱԿԱՆ - «Հարկանէ զՓարաւովն գորտիւք, վառեալս կազմեալս գունդս

աւտարաւտիս գորտական գնդից. գուռնդս նոր եւ մարախական գնդից» (ԺԱ):

ԸՆԴԵՐՃԱԿԱՆ - «Ձայս ասեմք առ ի խափանումն հեթանոսական խտրանացն. զի մի իբրեւ ընդերձական դուռն արկանիցէ ի ներքս թշնամին զհեթանոսութիւն եւ ի փոքր կայծէ հրդեհս տարածանիցէ» (ԺԳ, 356):

Այս բառի իսկութեան մասին որեւէ համոզիչ բան ասել դժուար է: Չբացառելով վրիպակ կամ աղաւաղում լինելը՝ այնուհանդերձ կարելի է ենթադրել, որ բառը կազմուած է ընդ նախդրից (հնարաւոր անջատ գրութեամբ), ակամ վերջածանցից (մանաւանդ, որ այս գործում այդ ածանցով բառեր շատ կան) եւ երիճ/երճ արմատից: Վերջինս ոչ մի բառարանում աւանդուած չէ: ՆՀԲ - միայն մէկ օրինակի վկայութեամբ ունի երիճացեալ, որ նշանակում է երիթացեալ: Վերջինս էլ ունի մի քանի իմաստներ՝ «հնացած, նիհարած, մաշուած»: Ընդերձակամ դուռ ըստ երեւոյթին նշանակում է՝ հին, խարխուղ դուռ:

ԼՐԲԱԿԱՆ- «Մատուցեալ նախ ի լրբական կողմն հրէից, ըստ այնմ թէ ամենեքեան շունք են, լիրբք եւ համերք, որ ոչ կարեն հաջել» (ԺԱ): Այս բառը վկայուած է եւ VII դարից:

ՀԵՂՁՈՒՑԱԿԱՆ «- Ուստի՞ չարանուն եւ վատն եւ վատշուերն. ուստի՞ սերմնն հերձուածական, որոմնն հեղձուցական...» (Ժ):

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԿԱՆ- «Հարց զառաջնոցն եւ զառասպելաց եւ զհրապարակական ինչ իրաց» (ԺԳ):

ՁԻԹԵՆԱԿԱՆ- «Ոչ ի պսակաց ձիթեանական տերեւոյ ջանամք պսակել, այլ առ ի ճանաչել եւ լինել Աստուծոյ» (Գ):

ՄԵՂՐԱԿԱՆ - «... որ Աստուծոյ վայել էին ի մարմնաւորութեան, զմեղմական մեղրական բարեաց» (Գ):

ՆՊԱՍՏԱԿԱՆ- «Եւ եթէ զժանտական, զժանտագործ զաւրն նպաստական երեւելի կոչէ եւ իբրեւ զբարեաց իմն պատահարս զատեցիկն յԱստուծոյ համարի» (ԺԳ):

ՊԻՏՏԱԿԱԿԱՆ - «Քանզի թագաւոր է եւ միածին Որդի թագաւորի, ոչ մահկանացու ունի զթագաւորութիւնն, ոչ մուրացածոյ եւ պիտակական...» (ԺԳ):

ՎԱՐՁԱՆԱԿԱՆ- «Եւ ոչ զիւրեանց միայն զվճիռս մահու եւ զկենաց ի վարձանական եւ ի թախանձական գիրն հաստատեն, այլ եւ զուստերաց եւ զդստերաց հրամանս: Ձի եթէ պատանեակ որդի լինիցի եւ մնասցէ որդի ի հաւրէն կամ ի մաւրէն, այս ինչ հրաման կացցէ...» (ԺԲ):

ՋԲ-ունի վարձանակ «վարձ» ՆՀԲ-ն վարձանք «օժիտ»: Մեր բնագրում վարձանակամ գիր նշանակում է «ամուսնութեան կտակ, փաստաթուղթ»:

ՅՈՐԵՆԱԿԱՆ- «... արկանէին ի գործ առ ի ընդունել զցորենական, սրբական սերմնն ճշմարտութեան բանին» (ԺԳ):

Ինչպէս նկատելի է, ակամ -ով ձեւեր այս գրքում բաւական շատ են: Նկատելի է եւ այդ ածանցի բազմիմաստութիւնը. այն համանիշ է -ային -ածանցին, արտայայտում է սեռական հոլովի իմաստ, ունի երբեմն -աւոր- ածանցի նշանակութիւն եւ այլն: Ե. դարում այն բաւական գործածական է եղել, եւ դրա յաճախականութիւնը, անշուշտ, պայմանաւորուած է նաեւ այս կամ այն հեղինակի նախասիրութեամբ:

-Աւոր - ածանցով ունենք մէկ չվկայուած բառ՝ ազդաւոր. «Դարձեալ արկեալ եւ տեառնն ձեռն ի նոյն կապարճս՝ հանէր զնետն ազդաւոր» (Դ): Նոյն ճառում կայ եւ անազդակամ մետա:

-Եղ-:

ՃԱՐՏԱՐԵՂ-«Քանզի հնարագէտ եւ ճարտարեղ է, դիւրաւ ծեքեալ, գեցեալ խաւսիցի զբարբառ խժոժական բարբառաւսացն» (է):

-Ի-

ԳՐԴԻ- «Ձոր օրինակ գրդի ոք երթիցէ քար, քարին ինչ ոչ ստնանէ, այլ զիւր գլուխն ողջ ոչ ապրեցուցանէ» (Բ): Գրաբարի գրդանք «գետի յորձանուտ» բառարմատի իմաստային կապ գրդի -ի հետ այնքան էլ ակնյայտ չէ: Վառարաները ունեն նաեւ գրթի «սահելով» որը թերեւս իմաստային զուգահեռ է գրդի բառի հետ: Կարելի է նշել բարբառային գիրդ «կտրուկ», «միանգամից» բառը, որը եթէ նոր փախառութիւն չէ, ապա ակունքները գալիս են գրաբարից:

ԵՐԵԿԻ- «Եւ աստ է տեսանել նորագործ նորանշան որս, որ երեկի որսացեալ այսաւր զայլս որսայ» (Թ): Ըստ երեւոյթին հին բարբառային կամ ժողովրդախօսակցական ձեւ է. հմտ. Ղարաբաղի բարբառում յըրկէ «երեկ», ըրգօնէ «երեկոյեան» եւ այլն:

-ԻԿ-

ԱՏԵՑԻԿ- (տե՛ս Ապաստականի օրինակը):

ԱՐՇԱԻԱՆԻԿ- «Եւ արդ տե՛ս զԱստուծոյ միշտ արշաւանիկ դեսպանն, ոչ միայն ի ցամաքի արշաւել, այլեւ ի ծովու» (ԺԳ):

ԹԱԽԱՆՁԻԿ- «... ի վարձանական եւ ի թախանձիկ գիր հարկանեն» (ԺԲ):

Բառը ըստ երեւոյթին համանիշ է վարձանակ-ին: Թախանձ բառի եւ այդ արմատով այլ կազմութիւնների իմաստները մեր օրինակին անյարիր են:

ՋԲ-ն ունի թախանձք «օժիտ» բառը, որը ԱՐՄ-ը անստոյգ է համարում:

Մեր բերած օրինակը հաստատում է այդ բառի գոյութիւնը:

ԹՈՂԱՑՈՒՑԻԿ- «Ոչ եթէ զԱստուծոյ բանն խափանել կարէր, այլ յիւրմէ իւրովք չարութեամբքն գուռն գործեալ դիմէր, առեալ աւճան յԱստուծոյ ի թողացուցիկ զաւրութենէն» (ԺԳ):

ՊԱՇՏԱԻՆԻԿ- «Եւ արդ հարկ է, եղբարք, խնդրել, եթէ ո՞ւր գործիցեն մեծամեծ գործս առաքեալքն քան զՏէրն. զի մի բանք պաշտաւնիկք գործիցեն եւ ոչ գործ ճշմարտութեան վկայեսցեն» (Ժ):

ՊԱՏՈՒԱՍՏԻԿ- «Ձի եթէ Աստուած ի բուն ոստն ոչ խնայեաց, ի քեզ, ի պատուաստիկդ, զիարդ խնայեսցէ» (ԺԱ): Նկատի ունի Պօղոս առաքեալի «Առ հոովմէացիս» թղթի ԺԱ 20-21 հատուածը. «Իսկ արդ ասիցես. ոտքն փշրեցան, զի ես պատուաստեցայց... Աստուած ի բուն ոստն ոչ խնայեաց, գուցէ երբեք եւ ի քեզ ոչ խնայեսցէ»: Ինչպէս տեսնում ենք Եմեսացին ի քեզ բառին աւելացրել է պատուաստիկդ գեղեցիկ մակդիրը, որ զարմանալիօրէն տեղ չի գտել գրաբարի բառարաններում:

-ՈՂ-

ԱՆԿՈՒՇՈՂ «աքացի տուող» - «Այսպիսի ինչ երիվար տրմուղ աներասանակ էր Պաւղոս, չանսական աստուածապաշտութեանն սանձանց, անկուշող, կցացող քրիստոսական օրինացն» (ԺԳ): Բառը այստեղ փոխաբերական իմաստով է՝ «չլսող, չենթարկուող»: Բառարանները վկայում են անկուշղ ձեւը:

ԿՅԱՑՈՂ - (տե՛ս նախորդ օրինակը): Բառարանները վկայում են կցացեմ, կցատեմ «աքացել»:

-ՈՒԹԻԻՆ-

ՅԱԻԴՈՒԱՄԱԿԱՆՈՒԹԻԻՆ- «Եւ ոչ մի ինչ հաղորդութիւն ազգականութեան է մարմնոց առ անմարմնականս. զի մար-

մին յաւրուածականութեան եւ անմարմին պարզական» (Բ):

-ՈՒԿ-

ՏՐՈՒԿ- «Ձայս ամենայն տեսանե՞ս եւ չհամարիս զբնութիւնն հասարակաբաշխ եւ զանճնիշխանութիւնն խտրոց կամ տրուկ» (ԺԱ):

Մէկից աւելի արմատով կազմուած ձեւեր. (բարդ բառեր)

ԱՂԲԱՄԱՆ- «... այլ զնովին տեղեալք ստեղծ հաստատեաց եւ զայլ եւս փորոտին որ աղբով եւ այլ եւս ազգի ազգի ժահիւք լի են, պէսպէս խորտակաց, զոր ուտէ մարդ, զի յորժամ սիրտն հանճարական հպարտանայցէ, սաստեցէ ի նա փորն աղբաման» (ԺԲ):

Ե. դարի մէկ այլ հեղինակ՝ Յովհան Մանդակունին նոյնպէս օգտագործում է նմանատիպ մի մակդիր. «... եւ զաղբաբոյն որովայնն փտեալ ապականիցէ» (ԺԶ. 127): Աղբաբոյն-ը, որ դարձեալ եզակի վկայութիւն է, բառարաններում կա, իսկ աղբամանը՝ ոչ:

ԱՇԽԱՐՀԱԴԱՐՄԱՆ- «Եւ զօր օրինակ կառք ի չորից երիվարաց լծին նոյնպէս եւ Աստուծոյ աշխարհաւար, աշխարհադարման կառքն ի չորից հողմոց են հաստատեալ» (ԺԳ):

[յ]ԱՌԱՋԱՆԱԻԹ- «Ընդէ՞ր եւ առ հի՞մ ... մարգարիտն յառաջանալթ ի ցեխ եւ ի տիղմ թաւալէր»: «Ընդէ՞ր Յուդաս, Յառաջանալթն նկատեալն եւ կոչեցեալն, չարդարացաւ» (ԺԱ): Բառիմաստը յստակ չէ. գուցէ՞ առաջանիթ:

ԱՐՄԱՏԱԿԱԼԵՄ- «Քանզի որ ի հեթանոսաց հաւատացեալքն արմատակալեալ, կոճոպեալ համարէին զհրէական հաւատացեալսն» (ԺԱ): Զուգահեռ օրինակ է Ղարաբաղի բարբառի տրվրոկալիտակոի «արմատ» բառը: Ուրեմն, բառը եւ

բառակազմական կաղապարը՝ գործուն է եղել գրաբարում:

ԱՐՏԱՔՍԸՆԿԵՑԻԿ - «Ձուրս երեւելի արտաքուստ ի ներքս ի մեզ մտանէ. յորժամ առաջինն մտեալ հալիցի, դարձեալ ծարաւեմք. ոչ լինի մեզ ջուրն աղբիւր, այլ պէտք արտաքսընկեցիկք» (Բ): Բառարանները ունեն արտաքսընկեցութիւն:

ԱԻՐԻՆԱՏՈՒՐ - «Սրբութիւնն նոցա պղծութիւն է. եւ պահք նոցա բամբասանք եւ ընթերցուածքն անէծք, զի զկերակրիչն եւ զաւրինատուրն բամբասեն» (Բ):

ԱԲ-ն ունի օրինատու «օրէնք տուող աստուած»:

ԵՐԿՐԱՎԱՐ- «Եւ մինչ ակն ունէր իւրում անձինն հայթայթանս գտանել, բարբառն հայրենական յերկնից երկրավար ընդ գետին վարէ զբանսարկուն» (Դ):

ԻՆՔՆԱԶՈՒ- «Ինքնաչու, ինքնախաղաց, առանց զգարդս ծածկէին, գարեւն ի մութ շրջէին» (ԺԱ): Ինքնախաղաց բառարաններում բացատրում է «ինքնաբուխ» (Ղուր): Մեր օրինակում խօսքը շրին չի վերաբերում, այլ գորտերի եւ մորեխների խմբերին:

ԽԱՌՆԱՐՁԱԿԱԿԱՆ - «Եւ զի մի բան՝ բան ինչ խառնարձակական, չանձնական կարծիցես...» (Թ):

ԿԱՆԽԱՆԿԱՐ - «Նոյնպէս եւ աստ տային երեսուն արծաթի, զի վաճառեցի Տեառնորդին ի սպանդ: Երեսուն առ երեսուն, զի կատարեցի կանխանկար աւրինակ» (Բ):

ԿՐԿՆԱԾԻՆ - «Նոյնպէս ի նորոգել, ի նորանալ ընդունելով զԱստուծոյ բանն՝ մեծանայր կրկնածինն, վերստնածին, որ ըստ Աստուծոյ կամացն միաբանեալ շրջիցին» (ԺԲ):

ՀԱՄՈՉԱԿԵՐՈՒԹԻՒՆ - «Նոյնպէս եւ աստուածական առաքեալն զանձն ի մէջ արկեալ համոզակերութեամբ ցածուցանէր զկուիւ հրէական հաւատացելոցն եւ հեթանոսականացն» (ԺԱ): Բառարանները ունեն միայն համոզող «համոզող, համոզիչ»: Ընդգծուած բառը ունի նաեւ մեր հեղինակը. «Ձանձն ի մէջ արկեալ ոչ իբրեւ զդատաւոր, այլ իբրեւ համոզակեր» (ԺԱ): Համոզակեր -ի կեր բաղադրիչը իրանական kar/ker «անել, գործել, գործ» արմատն է, որ առկայանում է նաեւ մի շարք բառերում. աղաթկեր, խոհակեր եւ այլն:

ՀԱՆԴԱՐՏԱԿՈՆ - «Ետես գտերունական գալուստն յաւանական փառաւորեալ ի մէջ իբրեւ զառաջինն եւ ջանացաւ խոռովել ի շաչիւն կառացն թնդականաց առ ի խափանել զարշաւանս յաւանակին, որ մեղմագնաց եւ հանդարտակոխն ոտիւք խափանեալ զկառամարտիկս» (ԺԳ): Ծառիս հատուածը ներառուած է Սեբերիանոսի ԺԱ ճառում, որտեղ ընդգծուած բառի փոխարեն հանդարտագնաց է:

ՀԱՍՏԱՎԷՐ- «Վէրք ի վիրաց ի վերայ դնէին. հաստավէր լինէր բանսարկուն» (Դ): Գրաբարում «սաստիկ վէրք» իմաստով գործածուած է խստավէրը. Հմմտ. «Զգուշանամք ի չար նետից նորա եւ խստավէր հարուածոցն» (Մանդակունի, Բ): Դա իրաւունք չի տալիս, սակայն հաստավէրը ուղղել խստավէր: Մանդակունին օգտագործում է եւ հաստ բաղադրիչով մէկ այլ համանիշ. «Հաստախոց ի գաղտնի նետից սատանայի»⁸:

ՀԵԹԱՆՈՍԱԶՈՒՆՔ - «Արտաքին հեթանոսազուրք որդի Դաւթի կոչէին» (Ե):

ՀՈՂԱԶԳԱԾ - «Ի ստեղծանելն ոչ գիտաց Ադամ, եթէ յերկրէ ստեղծաւ եւ յորժամ յառնէ ի յարութեան, իմանայ, եթէ հողզգած յարուցեալ հաստատեալ

կազմի» (ԺԳ): Հաւանօրէն երկրորդ բաղադրիչը զգածիլ զգածիլ «հագնել» բայի արմատն է: Այլ ձեռագրեր ունեն՝ հողագած, որը դարձեալ բառարաններում չկայ:

ԶԻԱՄՈՒ - բառը վկայուած է Գ. եւ ԺԱ. ճառերում. «Ոչ եթէ հրահանգ սպարիսաց ձիամուլ արշաւանք իցեն աստ, եթէ ակն ունիցիմք պարզեւս եւ պատիւս առնուլ աստ» (Գ): «... ընդ հանկանակողս ուտել եւ ըմպել, ի գազանամարտիկս եւ ի ձիամուլս, ի տեսիլս արշաւանաց պարապեալ...» (ԺԱ): Գրաբարում յաճախական է ձիաւեր բառը: Եմեսացու թարգմանիչը նախընտրել է ձիամուլը:

ԶԻԱՊԱՐԾԻԿ - «Նոյնպէս եւ յովանական զձիապարծիկ գոռոզութիւն խրոխտելոցն քակեաց» (ԺԳ): Ծառի այս հատուածը տե՛ս նաեւ Սեբերիանոսի ԺԱ ճառում, որտեղ մեզ հետաքրքրող բառի փոխարէն ձիամարտիկ է:

ՃԱԻՃԱՅԵՄԱԿԱՆ - «Տեսանե՞ս զի զճաւճաճեմական անպարտ սիգութիւն մեղմասորը հեղութեամբն ցածուցանէր» (ԺԳ): Սեբերիանոսի ԺԱ. ճառում ներառուած այս հատուածը ունի ճաւճեմական, որը եւ վկայում են բառարանները:

Մեր կարծիքով ճիշտը ճաւճեմական է, որը ներառում է նաեւ ճեմելու գաղափարը: Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայում» հանդիպում ենք ճոճեալ ճեմացուցանիցէ (Դ), ճոճ եւ պերճ ճեմոք/է/:

ՄԱՐԴԱԼՈՅԶ - «... զհայր եւ զմայր չճանաչիցեն եւ ոչ զազգատոհմ եւ ոչ զտեարս բնակս. զգողսն կամ զմարդալոյզսն հայր եւ մայր կամ տեարս բնակս հաշուիցին» (Է): Թերեւս ուղղելի է մարդելոյզ: Հմմտ. «Զճառայն ընդ ազատս խառնէ իբրեւ զմարդելոյզ ոք» (Ոսկ. Պող. Ա. 547): Մարդելոյզը բառարանները մեկնում են «մարդագող, շողոքորթ, խաբեբայ»:

ՄԵՂՄԱՍՈՅՐ- (տե՛ս ճառագեմա- կան-ի օրինակը). համանիշ է մեղմագնաց- ին, որը կայ նշուած ճառում, եւ թերեւս առաջինը օգտագործել է Եմեսացու հայ թարգմանիչը:

ՄԻԱՍԱՅ «Միասին հնչուող» «Այլ միասաց բանն Ովսանա մեծութիւն թարգ- մանի» (ԺԳ):

ՄՇԱԿԱՊԵՏ-«Մեծն մշակապետ ճշմարտութեանն առաքէր հարկիս եւ թա- րուքս ի գործ» (ԺԳ):

ՆՈՐԱԾԱՂԻԿ «Լուսոյ հայելի լու- սագգածն մանկունս տեսանել, գշնորհացն որդիս ծաղկեալ նորածաղիկս, մեծաւ քա- հանայապետին» (Թ):

ՆՈՐԱՄՈՒՂ - «Լեր երիվար նորա- մուղ Քրիստոսի, առնուլ ի նուս ոչ գծանր, այլ զթեթեւն եւ փոքրոգի» (ԺԳ): Մուղ-արմատով կայ տրմուղ «անվարժ ձի, երիվար» քաջամուղ «վարժ ձի» եւ այլն:

ՈՏՆԱԾԵԼ - «Հարց գհայր քրիստով- նեայ զառաքելոց ինչ բանս, զՍաղմոսից եւ չգիտիցէ: Հարց զառաջնոցն եւ զա- ռասպելաց եւ զհրապարակական ինչ ի- րաց կամ զպատկերակերպ նկարուց եւ զոտնածել կաքաւչաց եւ մատամբքն զնուագան յաւրինել եւ տեսանես, զիարդ հմուտ է» (ԺԳ): Պարել բայի համանիշն է. ըստ երեւոյթին տարածքային տարբե- րակ:

ՈՒՂՂԱՍԱՅ. «Ձէ պարտ նենգել զբանս ուղղասացս, այլ գհետ երթալ աս- տուածապաշտ մտաց» (Բ): Բառարաննե- րը ուեն ուղղասացութիւն:

ՉԱՐԱԿԵՑԻԿ - «... ըստ այնմ, զոր երանելի Դաւիթն ասէր զհարակեցիկ մարդկանէ եւ զվնասակար...» (ԺԳ):

ՉԵԻԱՀԱՍ - «Որ պահեն անարատ զմանկունս յորովայնս եւ շարժեաց, ուղ- ղեաց զլեզուսն չեւահասս յաւրհնու- թիւն...» (ԺԳ):

ՍՏԱՅԼԵԼ- «Եւ այլ եւս կամէի զայս- պիսի աստուածականաց ճառել. քանզի չիք յագուրդ զԱստուծոյ պատմել. եւ ոչ ստայլել եւ ճանճրանալ ի քրիստոսական խաւսից» (Գ): Հ. Ն. Ակինեանի կարծի- քով սխալ գրութիւն է եւ պէտք է կար- դալ՝ սմայլել «կշտանալ, յագենալ»: Բայց բառը կարող է վրիպակ չլինել: Ինչպէս գիտենք, գրաբարում այլ-ը ունի բազմա- թիւ իմաստներ ու առումներ: Ստայլել-ը թերեւս կազմուած է ըստ նախդրից եւ այ- լելից. (հմտ. այլայլել «օտարանալ, խոր- թանալ»): Ըստ այդմ ըստայլել < ստայլել պէտք է նշանակի «խորթանալ», «օտա- րանալ»: Ըստ < ստ-ի համար հմտ. ըս- տանձնել < ստանձնել:

ՎԱՅՐԱՍՏԻՍ - «... ճշմարիտ է բժշկական արուեստն, որ ի հնոց նախ- նեաց, որ զբնութիւն մարմնոց մարդկան կամէր հաւաստեալ ճշգրտել, թէ ո՞ր ինչ դեղ յո՞ր վայրաստիս անդամոցն ազդիցէ: Զայլոց աղիսն հերձելով այլոց պաճա- րանս փրկութեան հնարէին» (ԺԱ): Յստակ է է երկրորդ բաղադրիչի՝ աստիս նշանակութիւնը: Աստի «այստեղ» աստիք « մարդ, արարած» աստի «հաստատ»: Այս բոլոր բառերը նշուած իմաստներով ինչ-որ չափով յարմարում են վերոգրեալ համատեսքստին: Կասկածելի է նաեւ բա- ուի անջատ կամ միասին գրութեան հար- ցը: Վայրաստիս կարող է նշանակել նաեւ «ներքին օրգաններ»:

ՎԵՐՍՏՆԱԾԻՆ (տե՛ս կրկնածիճ-ի օ- րինակը):

ՎԱՃԱՌԱԳԻԻՏ - «Ոչ միայն մեծա- մեծաց եւ պատուականաց, այլ եւ աղքա- տաց եւ տնանկաց, տարածեալ ի միութա- րութիւն վաճառագիւտ եւ տնարարն շա- հից, ոչ կառավար, ոչ ուղղիչ, ոչ նահան- ջիչ» (ԺԳ):

ՓԱՅՏԱՍՈՒՐԲ - «Զոր օրինակ չար-

չարանաւքն զչարչարանս եբարձ եւ մա- հուն զմահ կապեաց եւ փայտասուրբ խաչիւն զհակառակորդին զգաւրսն խայ- տառակեաց» (ԺԳ): Սեբերիանոսի ԺԱ. ճառի համապատասխան հատուածում՝ «... եւ մահուամբ զմահ կապեաց եւ փայտիւ սուրբ խաչիւն զհակառամար- տիկն զօրութիւն խայտառակեաց...» (198): Կարելի է. կարծել, որ առկայ է փայտեայ սուրբ կապակցութեան անջատ գրութեան աղաւաղման փաստ, բայց ե- ի սղումը թոյլ է տալիս կարծելու, որ ճա- ուերի թարգմանիչը ստեղծել է յօդակա- պաւոր բարդութիւն:

Սրանք են Եմեսացու ճառերում մեր նկատած նորայայտ բառերը: Սրանց, եւ ընդհանրապէս, Եմեսացու առաջին վկա- յութիւնների մեծագոյն մասը ստուգաբա- նական դժուարութիւն չի ներկայացնում. դրանք հայաշունչ ու հայերէնի բառա- կազմական օրինաչափութիւններին հա- մապատասխանող կազմութիւններ են: Նորից են հաստատուում հայ գրաւոր լե- զուի կազմաւորման շրջանում գրաբարի բառակերտման լայն հնարաւորութիւննե- րը:

Եմեսացու գործերի լեզուական քննութիւնը բնականաբար առաջադրում է այլ հեղինակների ու գործերի հետ առնչակցութեան հարցը: Ինչպէս տե- սանք, ընդհանրութիւններ են նկատուել Արարածոց գրքի մեկնութեան եւ Եզնիկի «Եղծ Աղանդոցի» միջեւ: Նկատուած զուգահեռները մենք չենք բերում (նշենք միայն, որ բանասէր Վ. Յովհաննիսեանի նկատած բազմաթիւ նմանութիւններ չեն ներառում բառապաշարի ոլորտը, այլ ա- լելի ընդհանուր համընկնումներ են՝ խօսքի կառուցուածքի, դատողութիւննե- րի, բանաձեւումների եւ այլն): Վ. Յով- հաննիսեանի ձեւակերպումով «յար եւ նման են ոճի եւ զաղափարներու տեսա-

կէտով»⁹: Բերենք նկատուած համընկ- նումներից մէկը միայն՝ որպէս երկու գործերի ընդհանրութիւնը փաստարկող նմուշ:

ԵՁՆԻԿ

Այլ թէ այնպէս իցէ յորժամ

զԱդամայ ասէ թէ եղ զնա ի

դրախտին փափկութեան բեւեռեալ համարեսցին եւ զմի գնայուն: Իսկ եթէ զԱդամայ շրջելն՝ եղ կոչեն աստուածա- տուր գիրք, յայտ է թէ եւ զլուսաւորացս գնացս եղ անուանեն գիրք (188):

ԱՐԱՐԱԾՈՅ ԳԻՐՔ

Եւ ա՛ռ Տէր Աստուած զմարդն, զոր ստեղծ եւ եղն ոչ բեւեռեաց է, այլ որպէս Ադամ յերրի եղաւ նոյնպէս եւ արեգակն յերկինս¹⁰:

Ինչ վերաբերում է ճառերին, ապա այստեղ էլ այս կարգի նմանութիւններ կան, եւ բծախնդիր լինելու դէպքում կա- րելի է վեր հանել համընկնումներ այս գործի եւ Եզնիկի երկի միջեւ:

Նկատելիօրէն աւելի բազմաթիւ ու բազմաբնոյթ են բառապաշարային հա- մընկնումները ճառերի եւ Ոսկեբերանի գործերի միջեւ: Դրանք դրսեւորում են.

Ա) շարադրանքի եւ ոճական ա- ռանձնայատկութիւնների նմանութեամբ,

Բ) առաջին անգամ վկայուած բառե- րի զգալի թւով,

Գ) բառային մի շարք տարբերակնե- րի առկայութեամբ տարբերակներ, որոնք կանոնական ձեւից շեղումներ են, բայց պատահական նորամուծումներ չեն, այլ թերեւս ունեն ոճական կամ տարածքային առանձնայատկութիւններ՝ աւատալ, չաւա- տալ, հշտակ, աշտիճան եւ այլն:

Դ) -ական եւ -իկ- ածանցները ներա- ող բառերի զգալի քանակով՝ նշուած ա- ծանցների բազմիմաստութեամբ,

ե) եզակի վկայութիւններով: Անդրադառնանք յատկապէս այս վերջին կէտին: Նշենք, որ դիտարժան են հետեւեալ դէպքերը. բազմաթիւ բառեր, վկայուած լինելով որեւէ այլ գործում, առկայ են նաեւ Ոսկեբերանի գործերում ու Եմեսացու ճառերում. անյանդորժական, ապախտաւորութիւն, եղթագործ, ընկեցիկ, ծանօթական, ծովական, ճենճեր, մեղմական, շահապետ, չնաշխարհիկ, ուշաբերեմ, սրբական...

Այս կամ այն արմատը առկայ է որեւէ ոչ յաճախական կազմութիւններում. յոյր «խիտ, թանձր, գէր» բառը օգտագործել է Ոսկեբերանը. «Ջպարեգօտսն ի կուծսն ժողովեսցէ ըստ նմանութեան վարձակացն, զի մի կարի յոյր թուիցին» (ՆՀԲ): Եմեսացին ունի անյոյր (տե՛ս Նորայայտ բառերի շարքում):

Նորայայտ բառերի շարքում նշել են ատեցիկը, Ոսկեբերանն ունի մարդատեցիկ: Եմեսացին կիրառել է կանխանկար, Ոսկեբերանը՝ նախանկար (վերջինս ունի եւ Եմեսացին): Ծուշտ «ուրացում» բառի անկախ կիրառութեան օրինակ բառարանները չեն նշում, բայց Եմեսացու ճառերում հանդիպել ենք. «ի շուշտ կային, յուրաստ լինէին» (ե): Ոսկեբերանը ունի արեւիշուշտ «ապերախտ»:

Մի շարք բառեր՝ որպէս միակ վկայութիւն, ՆՀԲ-ն յղում է Ոսկեբերանին, այնինչ բառերը կիրառել է եւ ճառերի թարգմանիչը: Բերենք դրանք այբբենական կարգով (Ոսկեբերանից վկայուած օրինակները չենք նշում, դրանք տե՛ս ՆՀԲ-ում):

ԱՆԱԶԴԱԿԱՆ- «Եւ այսպէս սատանայ յիւրոց չարութեանցն ձգէր զանագդական նետսն» (Դ):

ԴԱՆԴԱԶԱԿԱՆ- «...ի ժամանակի իբրեւ յայտնեաց նմա հայր զգեղեցիկ դաւանութիւնն եւ ոչ զքո դանդաչական

իմաստութիւնդ» (է):

ԴԱՐՄԱՆԱԿԱՆ- «Ջարմանալ ընդ խորս մարդասիրութեանն, ընդ մեծութիւն դարմանական խնամոցն» (Գ):

ԶՐՊԱՐՏ- «Եւ որ զուր ոք զրպարտ առնիցէ» (ԺԲ):

ԻՐԱԻԱՑԻԿ - «Ով իրաւացիկ բարք հեթանոսաց» (ԺԱ, ԺԳ):

ԽԱՆԱԹ ԱՆԿԵԱԼ- «Եւ զհետ մտեալ, ի խանաթ անկեալ երթայր մեղմ, զաղտագողի զկնի» (Դ):

ԽԱՓԱՆԱԿԱՆ - «Եւ միայն ի մերկն երեւելով առ ի հաճել եւ հաւանեցուցանել, զի եւ խափանական իրաւքն քարոզեալ յաղթեաց» (Ա):

ԾԱՌԱՅԱԶՈՒՆՔ - «Քահանայք ծառայագունք նստէին» (ե):

ՀԱՐԵԻԱՆՑԻԿ - «Ձի մի հարեւանցիկ բանիւք թշնամանիցեմք զառուգական առաքինութիւնն» (ԺԲ):

ՄԻԱՊԱՐԵԳՕՏ - «Բոկք եւ մերկք, միապարեգաւտք, հացի կարաւտք» (Ձ):

ՅԻՄԱՐԱԿԱՆ - «Հանել զքարոզութիւնն հաւատոցն եւ հաստատել զյիմարական իմաստութիւնն» (է):

ՇԻՆԱՄՈՒՏ ԼԵԱԼ - Եւ շինամուտ լեալ՝ «ահաւասիկ գայ զկնի իմ» (Գ):

ՕՐԷՆՍՉԱՆՑ - «Այր մի աւրէնսզանց սպանաք» (ե):

Անշուշտ, երկու գործերի համաբարբառների առկայութեան դէպքում, այս ցանկը, համոզուած ենք, աւելի ծաւալուն կը լինէր: Սակայն բերուած օրինակներն էլ հաստատում են անհերքելի ընդհանրութիւնները նշուած գործերի միջեւ: Կարելի է եզրակացնել, որ թարգմանիչները ծանօթ են եղել երկու գործերին էլ, որը եւ ընդհանրութեան ակունքն է: Բայց աւելի հաւանական ենք համարում, որ Եմեսացու թարգմանիչը նաեւ Ոսկեբերանի

թարգմանիչն է: Իհարկէ, այս վարկածը հիմնաւորելու համար դեռեւս շատ տարբերոյթ փաստարկներ են պէտք:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1 Եւսեբիոս Եմեսացոյ Մեկնութիւնք, Վեներիկ, 1890:
- 2 Եւսեբեայ եպիսկոպոսի Եմեսացոյ Ծառք:
- 3 Տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 666-667:
- 4 Նոյն տեղում, էջ 665:
- 5 Վերջածանցաւոր բառերի շարքում նույնպէս նախածանցներ կան: Դասակարգելիս հաշուի

- եւք առել այն յանգամանքը, որ հեճ տուեալ ածանցն է նոր բառակազմական դեր կատարում:
- 6 Տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1985, Ն. Բիւզանդացու անտիպ գործերի՝ Մ. Միմասեանի հրատարակումը:
- 7 Տե՛ս Սեբերիանոսի Եմեսացոյ Ծառք, էջ 198:
- 8 Տե՛ս Յովհաննու Մանդակունոյ Հայոց հայրապետի Ծառք, Վեներիկ, 1860, ԺԷ:
- 9 Տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1923, թիւ 8:
- 10 Տե՛ս «Բազմավէպ», 1923, թիւ 8, էջ 226: